

ONA TILIDA ORFOGRAFIYA VA UNI TAMMOYILARNI O'RNI

Jaxongir Tursunov

Termiz davlat pedagogika instituti

Boshlang'ich ta'lim nazariyasi kafedrası o'qituvchisi

Nurxonoy Musirova

TerDPI Boshlang'ich ta'lim fakulteti

Boshlang'ich ta'lim yo'nalishi 2-bosqich talabasi

Anatatsiya

Ushbu maqolada orfografiya va uni tamoyillari boshlang'ich sinflarda qanday qo'lashini yoritib bergan.

Kalit so'zlar. Fonetik tammoyil, morfologik tammoyil, shakliy tammoyil, tarixiy- ananaviy tamoyil, farqlash tammoyili.

Annotation

This article explains how spelling and its principles are used in the elementary grades.

Keywords. Phonetic principle, morphological principle, formal principle, historical-traditional principle, distinction principle.

Аннотация

В этой статье объясняется, как правописание и его принципы используются в начальных классах.

Ключевые слова. Фонетический принцип, морфологический принцип, формальный принцип, историко-традиционный принцип, принцип различения.

Boshlang'ich sinflar uchun ona tili darsligi asosan ularni to'g'ri yozish va uni o'qishga o'rgatadi. Ona tili darsliklari ham aynan shu asosda qilingan. Orfografiya – adabiy tilning to'g'ri yozish qonun-qoidalarini o'rganuvchi bo'lim. Fonetik tamoyil – talaffuzni yozuvda aks ettiradigan tamoyil.

Morfologik tamoyil – talaffuzni emas, balki so'z va qo'shimchalarni asliga mos holda yozadigan tamoyil. Shakliy-ananaviy tamoyil – o'zlashgan so'zlarning shakli yozuvda saqlanadigan tamoyil.

Differentsiatsiya tamoyili – shakli va talaffuzi bir xil bo'lgan so'zlarning yozuvda turli shartli belgilar vositasida farqlanadigan tamoyil. Jamiyatning har bir a'zosidan to'g'ri so'zlay olish

va savodli yoza bilish talab etiladi. O`quv muassasalari oldida turgan asosiy vazifa ham shu talab asosida kelib chiqadi. Adabiy tilning ikki shakli bo`lib, ulardan biri yozma nutqdir. Bu nutq orfografiya qonun-qoidalariga asoslanadi. Demak, orfografiya adabiy tilning yozma shakliga xos bo`lib, u tildagi o`zak-negiz va qo`shimchalarni agona tarzda to`g`ri yozish haqidagi qoidalar yig`indisidir. Kirill grafikasi asosidagi imlo qoidalar 1956 yilda tasdiqlangan. Bu imlo qoidalar 1995 yil 24 avgustda lotin grafikasi asosidagi o`zbek yozuvining imlosiga doir qoidalar tasdiqlandi.

Bu imlo qoidalar 1995 yil 24 avgustda lotin grafikasi asosidagi o`zbek yozuvining imlosiga doir qoidalar tasdiqlandi.

Bu imlo qoidalar 1995 yil 24 avgustda lotin grafikasi asosidagi o`zbek yozuvining imlosiga doir qoidalar tasdiqlandi.

1. Ayrim harflar imlosi: unlilar imlosi, undoshlar imlosi.

2. Asos va qo`shimchalar imlosi.

3. Qo`shib yozish.

4. Ajratib yozish.

5. CHiziqcha bilan yozish.

6. Bosh harflar bilan yozish.

7. Ko`chirish qoidalar. Ikki xil grafikaga asoslangan imlo qoidalar ayrim o`rinlari bilan farqlanadi.

1. Orfografiya grekcha orphos («to`g`ri») va grapho («yozaman») so`zlaridan tashkil topgan bo`lib, «to`g`ri yozaman» degan ma`noni bildiradi. Imlo qoidalar orfografiyaning fonetik, morfologik, shakliy, an`anaviy va differentsiya tamoyillari asosida ishlab chiqilgan. Fonetik va morfologik tamoyillar o`zbek orfografiyasining asosiy tamoyillaridir. Fonetik tamoyil (fonetik usul). Bu tamoyil so`zlar, so`z tarkibidagi qo`shimchalar qanday talaffuz etilsa, xuddi o`shanday yoziladi. Bu tamoyil asosida ayrim harflar imlosi, asos va qo`shimchalar imlosidagi ayrim qoidalar ishlab chiqilgan. Masalan, 1) son so`ziga fe`l yasovchi -a qo`shimchasi qo`shish bilan yasalgan so`z sona emas, sana tarzida talaffuz qilinadi va shunday yoziladi. YOsh, ot so`zlariga fe`l yasovchi -a qo`shimchasi qo`shilishi bilan yasalgan yosha, ota so`zlari yasha, ata tarzida talaffuz qilinadi va shunday yoziladi. Ong so`zi fe`l yasovchi -a qo`shimchasini qo`shish bilan yasalgan so`z onгла emas, angla tarzida talaffuz qilinadi va yoziladi. 2) o`yin so`ziga -a fe`l yasovchi qo`shimcha qo`shilishi bilan yasalgan so`z o`yna tarzida (i tovushi tushirilib) aytiladi va shunday yoziladi; 3) sariq, ulug` so`zlariga fe`l yasovchi -ay qo`shimchasi qo`shilishi bilan yasalgan so`z sarg`ay, ulg`ay tarzida aytiladi va shunday yoziladi; 4) o`qi, tani, tashi kabi fe`l formalarga -v qo`shimchasini qo`shish bilan hosil qilingan so`z tashuv, o`quv, tanuv tarzida talaffuz qilinadi va shunday yoziladi; 5) Tara, bo`ya so`zlariga ot yasovchi -q qo`shimchasini qo`shish bilan yasalgan so`z taroq, bo`yoq tarzida talaffuz qilinadi va shunday yoziladi; 6) q va k tovushi bilan tugagan ko`p bo`g`inli so`zlarga egalik qo`shimchasi qo`shilganda q tovushi g`, k tovushi g tovushiga almashadi va shunday yoziladi: taroq-i- tarog`i, kurak-i-kuragi, istak-i-istagi, o`rtoq-i-o`rtog`i.11)

O`zlashma rama, para, minuta, sekunda, konfeta kabi so`zlarning oxiridagi a unlisi o`zbek tili og`zaki nutqida talaffuz etilmaydi va yozuvda ham aks ettirilmaydi (rom, par, sekund, minut, konfet kabi).12) O`zlashma shiyotka, podnos so`zlari esa cho`tka, patnis tarzida aytiladi va yoziladi.13) U, bu, shu, o`sha olmoshlariga –da, -dan, -ga, -gacha, -cha qo`shimchalari qo`shilganda i tovushi qo`shib aytiladi va shunday yoziladi: unda, undan, ungacha va hokazo.14) Zachyot, syujet, sentyabr so`zlari og`zaki nutqda zachot, sujet, sentabr tarzida talaffuz qilinadi va talaffuzga mos shaklda yoziladi. Fonetik tamoyil yozuvni jonli talaffuzga yaqinlashtiradi, ular o`rtasida umumiylikni vujudga keltiradi. Demak, fonetik tamoyilga ko`ra yozuvda talaffuzdagi tovushga muvofiq keladigan, aynan mos tushadigan harf qo`llanadi. Morfologik tamoyil. Bu tamoyilga ko`ra so`zlarning tarkibiy qismlari: o`zak-negiz va qo`shimchalari og`zaki nutqda qanday talaffuz qilinishidan qat`iy nazar, ya`ni og`zaki talaffuz shakliga qarab emas, asliga muvofiq yoziladi. Bu tamoyil so`z o`zagini, unga qo`shiladigan qo`shimchalarni muayyan bir sistema asosida aks ettiradi, tildagi variantlilikka, har xillikka barham beradi. Bu tamoyilga ko`ra variantlardan biri tanlanib, yozuvda tanlangan variant asos qilib olinadi. O`zbek orfografiyasining asosiy imlo qoidalari, ya`ni ayrim unli harflar imlosi, ayrim undosh harflar imlosi hamda asos va qo`shimchalar imlosi shu tamoyilga tayanadi. Masalan, 1) uzum, uzuk, tugun, turmush kabi so`zlarning oldingi bo`g`inida u kelsa, keyingi bo`g`inida u unlisi i tarzida aytilsa ham, u yoziladi. 2) jarangsiz jufti bor jarangli undoshlar (b, d, v, g, j, j, z) so`z oxirida jarangsiz (p, t, f, k, ch, sh, s) tarzida talaffuz qilinsa ham, asliga muvofiq yoziladi: maktab, ozod, avf. 3) shanba, sunbul, manba, vatanparvar kabi so`zlar o`rtasida kelgan n undoshi o`zidan keyin kelgan b, n, m undoshlari bilan yonma-yon kelganda, og`zaki talaffuzda shamba, sumbul, mamba kabi m tarzida aytilsa ham, n shaklida yoziladi. 4) do`st, go`sht, to`rt, Toshkent kabi so`zlarda so`z oxirida yonma-yon kelgan undoshlarning oxirgisi talaffuz qilinmaydi, ammo yozuvda saqlanadi. 5) pastqam so`zi o`rtasida ketma-ket kelgan ikki undoshning (st) keyingisi talaffuz qilinmaydi, lekin yozuvda saqlanadi. 6) –lar ko`plik qo`shimchasi so`z oxirida kelganda, og`zaki nutqda –la tarzida aytilsa ham, yozuvda lar shaklida yoziladi. 7) uch, to`rt sonlariga –ta, -ala qo`shimchalari qo`shilganda, ushta, uchchala, to`rttala tarzida aytiladi, lekin yozuv uchun tanlangan varianti yoziladi: uchta, uchala, to`rtala kabi. Shuningdek, qo`shimchalarning asosiy qismi morfologik tamoyil asosida yoziladi, ya`ni kelishik qo`shimchalari og`zaki nutqda maktabta, ishtan tarzida aytilsa ham, maktabda, ishdan; fe`llardagi –di shaxs-son hamda yaqin o`tgan zamon qo`shimchasi –ti tarzida (aytipti, aytti) aytilsa ham, aytibdi, aytdi kabi yoziladi. Morfologik tamoyil o`zbek orfografiyasining asosiy va etakchi tamoyili sanaladi va yozuvda bir xillikniDemak, morfologik tamoyilga ko`ra so`zning tovush tarkibi og`zaki nutqda qanday aytilishidan qat`i nazar o`zining morfologik shaklini o`zgartirmagan holda yoziladi. Shakliy an`anaviy tamoyil (bu tarixiy an`anaviy tamoyil deb ham yuritiladi). Bu tamoyilga ko`ra boshqa tillardan o`zlashgan so`zlar hozir ham o`tmishdagi shakliga muvofiq yoki o`zi mansub

bo'lgan tildagi shaklini o'zbek imlosida ham saqlagan holda yoziladi. Bu tamoyil asosida quyidagi kabi imlo qoidalarini ishlab chiqilgan:

1. Manfaat, matbaa, mutolaa, taajjub, taassurot kabi arab tilidan o'zlashgan so'zlarda bitta cho'ziq a talaffuz qilinsa ham, arab imlosini saqlagan holda yozuvda ikkita a yoziladi.
2. Mubolag'a, muzokara, munosabat, muhokama kabi arabcha so'zlarning urg'usiz bo'g'inida a og'zaki nutqda qisqa i tarzida aytilsa ham, an'anaga ko'ra a yoziladi.
3. Tadbir, tatbiq so'zlarining birinchi bo'g'ini oxiridagi d va t undoshlari bir xil tovushi tarzida talaffuz qilinsa ham, yozuvda d va t undosh harflari saqlanadi.
4. Dorboz, torozibon kabi so'zlardagi fors-tojik tilidan o'zlashgan –boz, -bon qo'shimchalari og'zaki nutqda –voz, -von tarzida aytilsa ham, uning an'anaviy shakli yozuvda saqlanadi.
5. An'anaviy tamoyil taqozo, hokazo kabi so'zlarning tovush tarkibiga nisbatan ham tatbiq etiladi. Bu so'zlarni ikkinchi bo'g'inidagi o va a unlilari ba'zan a, ba'zan o unlisi kabi talaffuz qilinadi. Tarixan o (taqozo), a(hokazo) yozib kelingani uchun hozir ham yoziladi.
6. Ocherk, tonna kabi so'zlarining urg'uli bo'g'inida o unlisi o'zbek tilidagi o unlisi kabi aytilsa ham, rus tilidagi shakliga muvofiq yoziladi.
7. Direktor, traktor, ekspeditor kabi so'zlarning urg'usiz bo'g'inidagi o unlisi og'zaki nutqda qisqa i unlisi tarzida aytilsa ham, rus tilidagi shakli saqlanadi.
8. Motor, otryad, limonad, kontsert, konspekt kabi so'zlarning urg'usiz bo'g'inida kelgan o unlisi talaffuzda a unlisi kabi aytilsa ham, rus tilidagi kabi o unlisi bilan yoziladi.
9. Zachyot, syujet, rejissyor, sentyabr so'zlari og'zaki nutqda zachot, sujet, rejissor, sentabr tarzida talaffuz qilinsa ham, kirill alifbosida rus tilidagi shakli saqlanadi.
10. Rayon, mayor, Nyu-York so'zlaridagi yo harfiy birikmasi og'zaki nutqda yo tarzida talaffuz qilinsa ham, yozuvda o'sha tildagi an'ana saqlanadi.

Bu tamoyil mumtoz adabiyot tiliga ham tatbiq etiladi. Qadimda hozirgi-kelasi zamon qo'shimchasi –r (-ar) ning –ur shakli ishlatilgan. Bu shakl ba'zan hozirgi she'riyatda ham saqlanadi. Differensiya tamoyili. Bu tamoyilga ko'ra, shakli yoki talaffuzi bir xil bo'lgan so'zlar yozuvda turli shartli belgilar vositasida (yoki ba'zan ma'noga ko'ra) farqlanadi. Masalan,

1. Urg'u vositasida farqlash: atlas-mato, material. Atlas-geografik atlas. Akademik-ot, akademik-sifat (masalan, akademik yil).
2. Unlining cho'ziq-qisqaligi orqali farqlash (bundan so'zlarda unlining cho'ziqligini tutuq belgisi ta'minlaydi, demak bunday so'zlarning shakli va ma'nosi tutuq belgisiga ko'ra farqlanadi): da'vo-davo, a'yon-ayon, a'lam-alam kabi.
3. Boshqa-boshqa tovush ifodalovchi harflar vositasida so'z ma'nosini farqlash: xol (yuzdagi xol) – hol (ahvol, holat).
4. Kirill yozuvida so'z ma'nolarini yumshatish () belgisini qo'llash va qo'llamaslik vositasida farqlash holati mavjud: kontrol – ot, kontrol (ish) – sifat, gorizont – ot, gorizont (yo'nalish) – sifat kabi.

Grafik tamoyil. Bu tamoyil asosidagi imlo qoidalarini tovush bilan uning yozuvdagi shakli o'rtasidagi munosabatlarni ifodalashga asoslanadi. Masalan, sirg'aluvchi j tovushi bilan qorishiq portlovchi j tovushlari yozuvda bitta shakl – harf bilan berilishi (jo`ja-gijda kabi), sayoz til orqa –ng tovushini ifodalovchi harflar birikmasi ng va n va g tovushlarini ifodalovchi n va g harflari yonma-yon kelganda ham n va g talaffuz etilishi grafik tamoyil asosida belgilangan: ko`ngil, singil, senga, ingliz kabi. Morfologik tamoyil o'zbek orfografiyasining etakchi tamoyili bo'lib, imloga doir ko'pgina qoidalar ana shu tamoyilga asoslanadi.

Xulosa qilib shuni aytamanki, ona tilida orfografiya va grafikani o'zni nihoyatda katta. Boshlang'ich sinflarda ham o'qitish va yozishni o'rgatadi. Har bir inson o'z tilini mukammal bilishi lozim. Chunki, har qanday millatning milliy, madaniy merosi aynan shu tilda o'z aksini topadi. Tildagi har bir boylikni o'rganish, dunyo tillarini o'rganib tahlil qilishga yordam beradi.

ADABIYOTLAR:

1. O'zbekiston Respublikasining "O'zbek tili davlat tili to'g'risida" gi qonuni 1989-yil 21-oktabr;
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 21-oktabrdagi "O'zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzini va mavqeiini tubdan oshirish chora-tadbirlari to'g'risida" gi Farmoni;
3. O'zbekiston Respublikasining "2020-2030-yillarda o'zbek tilini rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish konsepsiyasi";
4. Ruzikulovna, Shabbazova D. "The Importance of Personal Value Approach Methodology in Primary School Literacy Classes." JournalNX, vol. 7, no. 11, 2021, pp.
5. Shabbazova, D. (2023). PSYCHOLOGICAL-PEDAGOGICAL FACTORS OF IMPROVING THE LITERACY OF ELEMENTARY SCHOOL STUDENTS BASED ON A PERSONAL VALUE APPROACH. Academia Science Repository, 4(05), 12-19.
6. Ruzikulovna, S. D. (2023). Analysis of the Level of Valuable Approach to Primary Class Students. Web of Semantic: Universal Journal on Innovative Education, 2(4), 227-230.
7. Ruzikulovna, S. D. (2021). PRIMARY EDUCATION TEACHER AND STUDENT TEACHING ACTIVITIES AND SYSTEM OF PERSONAL VALUES. European Scholar Journal, 2 (7), 32-33.
8. Shabbazova, D. (2023). BOSHLANG'ICH SINF O 'QUVCHILARI SAVODXONLIGINI OSHIRISHDA SHAXSIY QADRYATLI YONDASHUV. MONOGRAFIYA. Termiz-2023. Interpretation and Researches, 1(1).
9. Tursunov J. TA'LIMIY LUG 'AT YARATISH TAMOYILLARI //Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. – 2022. – T. 2. – №. 1. – C. 384-393.
10. Jahongir T. TA'LIMIY LUG 'AT YARATISH TAMOYILLARI. – 2022.

11. Butayorova M. K. THE IMPORTANCE OF POSITIVE RELATIONSHIPS IN THE FORMATION OF THE PERSONALITY OF PRIMARY SCHOOL STUDENTS //Science and Innovation. – 2023. – T. 2. – №. 11. – C. 121-125
12. Toshtemirovna R. G., Butayorova M. METHODOLOGICAL BASES FOR THE USE OF MODERN TEACHING TECHNOLOGIES IN THE LESSONS OF THE NATIVE LANGUAGE IN PRIMARY GRADES //International Journal of Pedagogics. – 2022. – T. 2. – №. 11. – C. 88-91..
13. Butayorova M. X. O'quvchilar ijodiy faoliyatini rivojlantirish-O'quvchilar shaxsini shakllantirishning muhim omili sifatida //TA'LIM VA RIVOJLANISH TAHLILI ONLAYN ILMIY JURNALI. – 2023. – T. 3. – №. 11. – C. 113-118.
14. R.Sayfullayeva, B.Mengliyev, G.Boqiyeva, M.Qurbonova, Z.Yunusova, M.Abuzalova "Hozirgi o'zbek adabiy tili" Toshkent - 2009;
15. <https://uz.m.wikipedia.org/wiki/Tilshunoslik>;
16. <https://azkurs.org/samarqand-davlat-universiteti-v6.html>?